

Архангельська А.

FEMINA COGNITA. УКРАЇНСЬКА ЖІНКА У СЛОВІ І СЛОВНИКУ.

Київ : Видавничий дім. Дмитра Бураго, 2019. 444 с.

XXI століття — час, коли питання ідентифікації жіночої особистості в мовному просторі вимагають нових підходів. Суспільно-філософські проблеми жіночого як Іншого в модерному андроцентричному світі, що їх порушувала ще С. де Бовуар у «Другій статі», — це водночас і питання лінгвістичні, бо йдеться, поміж іншим, про мовну презентацію та самопрезентацію жінки і всього, що з нею пов'язано в тій чи тій культурно-світоглядній моделі, і про перетин-розходження лінгвального й екстралінгвального в гендерній тожсамості. Зрештою, жіноча стаття і вербалізація всіх її виявів — це проблема насамперед слов'янського мовознавства, позаяк слов'янська мовна традиція передбачає використання словотворчих формантів як виразників роду та статі. Але раз у раз постає питання не так про вибір показника статі з-поміж наявних словотворчих засобів, як про доцільність такого розрізнення взагалі — чи є сенс і потреба виокремлювати жінку? І яким буде наслідок виокремлення — жіноча стаття знову недоречно опиниться в статусі Іншої чи, навпаки, мовними засобами буде пришвидшено рух за міжгендерну рівність?

Нова праця А. Архангельської, професорки Університету ім. Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка) вже втретє присвячена гендерним питанням у лінгвістиці. Цього разу авторка особливо наголошує саме на українській мовній традиції й мовному новаторстві.

Монографія складається з передмови, чотирьох розділів, післямови, переліків використаної літератури та джерел, предметного й іменного покажчиків.

У передмові (с. 7–12) А. Архангельська окреслює мовну ситуацію в Україні, яка стала поштовхом до написання цієї книжки. Один з найвагоміших стимулів — те, що «нові й актуалізовані назви осіб жіночої статі», відомі в лінгвістичній літературі як *фемінативи* (у широкому, неакадемічному вжитку більш поширений термін *фемінітиви*), «стрімко увірвалися в український культуромовний простір, викликаючи шире захоплення однієї частини мовців і мовознавців та шире обурення іншої» (с. 7). Фемінативи постають у новітній фаховій і нефаховій літературі як «знак новітньої доби» та водночас як «відродження наших питомостей» (с. 7). Авторка чітко визначає мету й завдання своєї праці: «грунтовно й максимально неупереджено дослідити» фемінізовану термінологію та «провести межу між тими явищами, яких об'єктивно потребує літературна мова, <...> й тими, що перебувають уже поза цими потребами» (с. 8). Мовознавця наголошує, що торкатиметься в дослідженні таких проблем, як зросійщення й радянська словотвірних моделей, говоритиме про суспільно-мовний тренд і мовний пуризм, взірці та антивзірці мовотворчості в інших слов'янських культуромовних континуумах і, що найголовніше, — спонукатиме до «вміння <...> аргументовано вести мовну дискусію» (с. 11). Навіть сама назва монографії, що містить поняття «слово» і «словник», обіцяє читачеві побачити виклики фемінізації українського лексикону з двох основних позицій — академічного мовознавства та пересічного мовця (і *мовчини? мовиці? мовки?* — про що представники наукової спільноти та користувачі-нефахівці дискутуватимуть далі на сторінках книжки).

А. Архангельська усвідомлює, що творці мови — передусім звичайні люди, часто без професійної філологічної підготовки, і що узус неможливий без певної частки стихійного та суб'єктивного. Проте роль мовознавців у кваліфікуванні та унормуванні, зокрема, й процесів фемінізації лишається надважливою: «Критерій “подобається” ↔ “не подобається” — не аргумент у науковій дискусії. Бо ж маємо не лише стверджувати, а й підтверджувати» (с. 11).

Перший розділ «Фемінізація і фемінативи у дослідницькій парадигмі антропоцентрично спрямованої лексики» (с. 13–120) знайомить читачів з історією та теоретичними засадами вивчення назв жінок у лінгвославістиці. Тут наведено й усталені різновиди мовного позначення осіб жіночої статі, зокрема відмаскулінні кореляти, антропоформули, патроніми й андроніми, черезкрокові похідні одиниці, генеричні маскулінізми, *feminina tantum* тощо. Дещо незвично тлумачить лінгвістка термін *гетеронімна назва* (с. 14), традиційно вживаний в українській ономастиці з іншим значенням.

Учена, однак, прискіплива щодо термінів, які в її праці належать до засадничих. Зокрема, вона декларує, що не варто ставити знака рівності між дослідженням питань роду, статі й гендеру, з одного боку, і феміністською критикою мови, — з другого (с. 15). Ймовірно, А. Архангельська має на увазі досить великий масив праць, присвячених різним аспектам досліджуваного питання, в яких виразно простежується тяжіння до аналізу мовних одиниць у площині, що виходить далеко поза межі лінгвістики й водночас тримає його в певних ідеологічних рамках. Авторка зазначає, що терміна *гендер* «не варто сахатися», адже соціокультурні чинники так чи інакше впливають на розвиток мови, й серед них — особливості взаємодії представників різної статі (с. 16).

А. Архангельська аналізує найпоширеніші тлумачення терміна *андроцентризм*, визначаючи його як «домінування чоловічого в системі та структурі мови», й наголошує, що він є «результатом мовної еволюції, а не чоловічого свавілля створеної чоловіками мови». Також авторка розрізняє значення термінів *патріархальний* (архаїчний, прив'язаний до традицій) і *патріархатний* (такий, що стосується чоловікоцентричної організації суспільних відносин) (с. 27).

Покликаючись на праці А. Нелюби, А. Малохи-Крупи, М. Брус, Н. Янко-Триницької, С. Чмейркової, мовознавиця коментує різні трактування термінів *фемінітив* (*фемінітив*), *фемінізація*, *маскулінізм*. Дослідниця порушує питання балансу між регулярністю і обов'язковістю — нагадуючи, що ці два поняття не тотожні, — та питання відтворюваності неоназв за наявними в сучасній українській мові дериваційними правилами.

Книжка А. Архангельської містить чимало ілюстративного матеріалу, який закликає до дискусій. Один із таких промовистих прикладів наведено вже в першому розділі — щодо семантики й стилістичної доречності слова *колежанка* (*колєжанка*, *коліжанка*) в науковому етикетному спілкуванні (с. 116–118). Попри те, що ситуація, очевидною якої стала авторка, справляє враження трохи гіперболізованої, такі курйози стимулюватимуть посилення уваги до літературної мови в її взаємодії з діалектами та іншими мовами.

Другий розділ «Просторова і часова глибина фемінізувальних процесів в українській мові початку ХХ століття» (с. 120–192) починається обговоренням низки національно-патріотичних питань. Адже «прибічники сучасної фемінізації українського жіночого лексику по постійно посилюються на його “золотий вік” за часів “розстріляного Відродження”, насильницьки перерваний згортаням політики українізації в 30-х роках ХХ ст. і позначений “зросійщенням” і “деспотизмом” норми, що декларує обмеження процесів фемінізації у російській мові» (с. 121). Подібний стиль висловлення (з огляду на засилля лапок і зумисне нагромадження різноманітних кліше) важко назвати нейтральним, він радше полемічний, і це цілком узгоджується з завданням авторки — «викликати читача на розмову, спонукати <...> до власної оцінки» (с. 8). Дослідниця вдається до розлогих цитувань, щоб читачі могли поглянути на проблему фемінізації зусбіч. Так, вона наводить пояснення з праці М. Сулими «Українська фраза: коротенькі начерки» (Харків, 1928), окремі засади якої використовують для своєї аргументації і прибічники, й критики «ожіночнення» українського словника. Дослідження Ю. Шевельова, І. Огієнка, О. Курило, В. Сімовича з українського словотвору не дають сучасному читачеві однозначної картини щодо функціонування «паристих форм» (І. Огієнко) у різних стилях тогочасної мови. Проте вони ілюструють розмаїття підходів до українського словотворення в першій половині ХХ століття.

Шукаючи початків засвідчення фемінативів у словниках, А. Архангельська звертається аж до XVI ст., хоча й застерігає, що час засвідчення тієї чи іншої мовної одиниці не завжди збігається з часом її виникнення, створення (с. 130). Авторка

покликається й на словник Д. Яворницького, що містить значну кількість фемінізованих одиниць (уяву аудиторії може вразити численність найменувань жінок, що містять украй негативну характеристику лише представниць цієї статі). З наведених у монографії прикладів читачі дізнаються, що означають терміни *вовновиця*, *карівниця* (с. 135) та які вже забуті назви жіночої статі утворювалися від маскулінізмів *бог* і *біс* (с. 134).

До третього розділу «Фемінативи й фемінізація у мовній свідомості сучасних українців: соціолінгвістичний вимір» (с. 192–297) вміщено епіграфом відомий латинський вислів: *Vox populi — vox Dei* зі знаком питання в кінці. Твердження не даремно перетворено тут на питання, і йдеться навіть не про сумнів щодо того, чи справді мова народу сакральна й саме дані живої мови мають бути вичерпним аргументом у дискусії. Авторка ставить глобальніше питання: є «голос народу», але кожен представник цього народу боронить свою позицію й не сприймає протилежних — то який вибір у цій ситуації мають робити мовознавці, на чийому боці їм личить бути?

А. Архангельська коментує широко вживану в лінгвокультурології метафору *мовний смак доби*, визначаючи її як «актуалізацію <...> тих чи тих мовленнєвих явищ у сьогочасному просторі української мови, що стають до вподоби носіям мови, які їх приймають і повторюють несвідомо» (с. 196). Експерименти дослідниці повинні були виявити, наскільки фемінізація відповідає мовним та позамовним запитам українського суспільства тут і тепер. Чи не тому один з підрозділів має назву «Ставлення колективу мовців до проблем жіночого лексикону: вивчати чи “ще не час”?» — і в ньому авторка наводить цитати з неофіційних дискусій щодо анкет, яку вона розробила в 2013 р. Представники наукової спільноти висловилися про опитування як про таке, що може породити «легковажне ставлення, сприйняття як чогось несерйозного» (А. Нелюба), як про «суцільну маніпуляцію, далеку від мовознавства», «насаджування штучних фемінітивів» і навіть «радикальне лівацтво» (А. Івченко) (с. 200–201).

Отже, перше соціолінгвістичне дослідження А. Архангельська провела 2013 р., опитавши 676 осіб (у «паперовому» форматі), друге (інтерактивне) — в 2018–2019 рр., і до нього було залучено 580 респондентів. Крім суто мовних питань — «Чи необхідне жінці окреме професійно-статусне найменування?», «Чим зумовлена поява в сучасних українських ЗМІ фемінативів *нардепка*, *політологиня*, *членкиня*, *критикеса* <...>?», «Як Ви ставитеся до активного вживання таких назв особи жіночої статі в сучасному українському мовленні?», «Чи вживаєте Ви у своєму мовленні нові назви осіб жіночої статі?», «Як, на Вашу думку, ставляться до вживання таких назв самі жінки? Як, на Вашу думку, ставляться до вживання таких назв чоловіки?» тощо в анкеті пропонували відповісти на питання: «Чи поділяєте Ви ідеї фемінізму?». Коментування відповідей на останнє А. Архангельська поєднує з висновками досліджень О. Левченко, М. Ділай, О. Кісь стосовно наївної рецепції поняття «феміністка» (с. 209–210).

Цікавим експериментом була пропозиція з-поміж наведених фемінативів обрати ті професійно-статусні назви, які характеризують жінку у схвальному контексті, й такі, що, на думку респондента, містять відтінок зневаги.

Четвертий розділ «“Україніш фемініш”», або Що нам робити з фемінативами» (с. 298–371) презентує найменування осіб жіночої статі на матеріалі сучасних засобів масової інформації, які першими фіксують результати мовних інновацій. На прикладах масмедіа авторка простежує, зокрема, еволюцію жіночої автономізації впродовж останніх десяти років — уживання щодо себе «нейтрально-чоловічих» назв (за взірцем мов, що не мають показника *genus grammaticum*) або фемінативів (як у мовах, де граматичний рід явно виражений). Дослідниця добирає численні приклади вживання фемінізованих професіонімів — *лікарка-гастроентерологиня*, *релігієзнавиця*, *референтка*, *історичка-краєзнавчиня*, *експертка з питань цифрової безпеки*, *прес-офіцерка*, *етнографиня* та ін. Цікавими виявляються висновки щодо вподобань ЗМІ (вживати чи не вживати фемінативи, а якщо вживати, то які обирати) залежно від регіону видання.

Порушуючи проблему стандартизації жіночого лексикону ХХІ ст., учена вказує на один з найбільших каменів спотикання: «залишається відкритим питання професійного рівня й мовної компетентності учасників дискусії» (с. 308). А. Архангельська зауважує прикрий факт: до публічного обговорення позицій, що мали б

належати до царини лінгвістики, частіше вдаються не фахівці-мовознавці, а ентузіасти-аматори, хоч і добре обізнані з суспільствознавчою проблематикою; натомість академічна спільнота воліє мовчки спостерігати, вкрай рідко коментує процеси, що відбуваються в сучасній українській мові.

У підрозділах, присвяченим фемінативам і фемінізації жіночого лексикону в «Російсько-українському словнику ділової мови» 1930 р. (с. 159–164), в Академічному словнику за ред. А. Кримського та С. Єфремова (с. 164–168), Словнику української мови в 11 та 20 томах (с. 169–180) та лексиконі української діаспори (с. 188–189), А. Архангельська розповідає історію фіксації в нормативних словниках одиниць на позначення осіб жіночої статі. Зупинімося на деяких її висновках з приводу еволюції жіночого лексикону: «Щодо наявних у словниках 1918–1933 років фемінативів, то <...> частина з них відображала реальну тогочасну мовну практику, проте містила й “ковані слова”, що були фактами словотворчості їх укладачів, далеко не завжди вдалої» (с. 177). Твердження авторки — невелика частина географічно й темпорально розлогої історико-лінгвістично-правозахисницької дискусії, адже межа між історичною правдою й маніпуляціями має схильність до розмивання, коли мовознавці, історики й правозахисники втрачають взаєморозуміння й довіру одне до одного, не здатні піддати власні аргументи критиці.

Наводить А. Архангельська й висловлювання сучасних українських мовознавців, зокрема тих, що стали авторами нового українського правопису, та осіб, причетних до державного управління, стосовно новітніх фемінативів та процесу їх унормування. Авторка звертає увагу читачів на те, що нові термінопозначення осіб жіночої статі Міністерство освіти й науки України рекомендує вживати без попередніх змін у Класифікаторі професій (с. 332). Це справді актуальна проблема, адже й найновіша редакція Класифікатора використовує професіонісні маскулінізми й фемінітиви без опори на реальну статистику зайнятості чоловіків і жінок у відповідних професіях. Однак дискусійним видається твердження дослідниці щодо того, що рекомендації МОН стосовно вживання мовних одиниць, які не засвідчені в кодифікаційних джерелах і не узгоджені з законодавчою базою країни, — це «чуднії діла твої, Господи» (с. 332), адже з цього висловлення легко згенерувати думку, ніби літературна мова не мусить поповнюватися тими варіантами, яких немає в кодифікаційних джерелах. І тоді природно виникає питання, звідки словники та граматики можуть отримувати новий мовний матеріал, якщо не з реального мововжитку. А це дещо суперечить наведеному самою ж авторкою анекдоту про власноруч приготований майонез (с. 328), бо насамперед кодифікаційна література засвідчує існування відповідних одиниць у мові, а не мова — в кодифікаційній літературі.

Свідома відповідальності мовознавчої науки за дотримання рівноваги між дескриптивним і прескриптивним, А. Архангельська гостро критикує позицію О. Масалітіної (Малахової), радниці міністра освіти з питань гендерної політики та антидискримінації в освіті, закидає їй використання неперевіреної інформації в обороні профемінізаційних аргументів. Учена зауважує, що «участь у обговоренні — не наукова стаття, але <...> посилатися на <...> неправдиві факти на кшталт “чув дзвін...” кандидатів наук не личить», адже «такі і їм подібні висловлювання слухачі надто часто беруть на віру <...>» (с. 335).

Оскільки у великій науковій суперечці щодо потрібності-непотрібності фемінативів саме практика чеської мови слугує для частини українців неспростовним аргументом у питанні фемінізації словника, авторка вміщує до четвертого розділу цієї книжки підрозділ «“Облаштування” фемінативів в “організмі мови”: чеський досвід і українська перспектива». Звернення до чеського досвіду не останньою чергою зумовлене заявою українських мовознавців про те, що, «якщо ми йдемо в Європу, нам треба вирівняти мову», бо, наприклад, «чехи цього не бояться»¹. На думку А. Архангельської, «такі необережні висловлювання часто сприймають за чисту правду й транслюють далі» (с. 337), тоді як у реальному мововжитку чеські, як і українські, фемінативи — предмет активного обговорення, про що свідчать численні публікації у фахових часописах першої половини ХХ ст. (с. 338). Учена засвідчує конкретними

¹ Максимчук В. Фемінітиви у словниках були ще у 16 столітті, куди вони поділись? *Повага. Кампанія проти сексизму*. URL: <https://povaha.org.ua/feminivityu-u-slovnykah-buly-sche-u-16-stolitti-kudy-vony-podilys/#comment-1058>.

прикладами, що «у фемінному словотворі номінаційні потреби не завжди збігаються з номінаційними можливостями <...>, тому й до сьогодні у чеському колективі мовців тривають дискусії щодо прийнятності певних фемінативів» (с. 341).

У післямові (с. 372–379) А. Архангельська наголошує, що процеси «ожіночнення» лексики — свідчення «змін у мовному й ментальному “кресленні світу” українців» (с. 372), що словотвірна норма опинилася «між молотом і ковадлом» (с. 372), і говорити про однозначну позитивність чи однозначну негативність неологізмів не випадає (с. 372–373). І між мовною грою *homo ludens* задля нівеляції стереотипів та калічення мови, розхитуванням її норми пролягає вкрай тонка межа. У лінгвістиці не встигають вирішити суперечки про те, чи є мова явищем регульованим а чи саморегульованим (с. 375). А. Архангельська підсумовує результати проведеного анкетування й озвучує сформовану на підставі опрацьованих статистичних даних суспільну думку щодо новітніх мовних позначень жінки.

«“Пошук правди” у контексті “спільної мови” легким не буде», — зазначає дослідниця (с. 377). Особливо коли йдеться про розмежування «свого» (з позитивною оцінкою) і «чужого» (зі знаком мінус) в історичному, культурному, світоглядному планах. «Новітні фемінативи характеризують і нас, мовців, як творців нового українського слова і користувачів ним, оприявнюють наше чуття і відчуття мови, наше мовомислення, наш мовний смак і мовний такт, наше бачення її майбутнього» (с. 378). Книжка завершується, як і починалася, питанням — цього разу футуролінгвістичного змісту: як сприймуть нашу теперішню діяльність ті, що житимуть після нас — «як гарний смак чи як несмак»? (с. 379).

Список використаної літератури (с. 380–415) та джерел (с. 415–418) — взірць того «предметного й відповідального ставлення» до досліджуваної проблеми, якого учена вимагає від своїх опонентів (с. 335). Бібліографічний перелік претендує на самостійне довідкове видання й, поза сумнівом, слугуватиме новому поколінню дослідників переконливою теоретичною і джерельною базою.

Читає, який чекав від авторки висновків рекомендаційного характеру — чи варто вживати слово *продавщиця* а чи все-таки *продавчиня*, як правильно — *археологиня*, *археоложка*, *жінка-археолог* або *пані археолог*, чи затримаються в офіційно-діловому лексиконі *міністерка*, *президентка*, *кандидатка наук* тощо, — буде розчарований. Але А. Архангельська й не ставить за мету навчити, відучити, нав'язати чи заборонити. Вона натомість описує, ілюструє, аналізує, узагальнює, полемізує та провокує.

Монографія буде корисною фахівцям з гендерної лінгвістики й лінгвістичної гендерології, а також із сучасного, історичного та порівняльного словотвору. Вона містить пізнавальний матеріал для соціолінгвістів, етнолінгвістів і лінгвокультурологів, має велику цінність для когнітивного й прогностичного мовознавства. Результати дослідження, викладені у праці А. Архангельської, варто використовувати й у викладацькій та нормотворчій діяльності. І, можливо, саме завдяки уважному прочитанню цієї книжки поборники і критики гендерного руху в мовній царині знайдуть для себе слушні наукові аргументи «за» і «проти».

О. Малаш

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна
Електронна пошта: darmodej@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

O. Malash

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
E-mail: darmodej@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

Arkhanhelska A.

FEMINA COGNITA. UKRAINIAN WOMAN IN WORD AND DICTIONARY

Kyiv: Vydavnychi Dim Dmytra Buraho, 2019. 444 p.

Дата надходження до редакції — 31.05.2020

Дата затвердження редакцією — 04.06.2020